

„En azt az egyet tudom, hogy amikor verset írok, nem költészetet akarok csinálni, hanem meg akarok szabadulni attól, ami szorongat. Engem csak ez érdekel. Az életem.”¹

József Attila: *Kései sirató*

- Harminchatfokos lázban égek mindig
s te nem ápolsz, anyám.
Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik,
kinyújtóztál a halál oldalán.
- 5 Lány őszi tájból és sok kedves nőből
próbállak összeállítani téged;
de nem futja, már látom, az időből,
a tömény tűz eléget.
- Utóljára Szabadszállásra mentem,
10 a hadak vége volt
s ez összekuszálódott Budapesten
kenyér nélkül, üresen állt a bolt.
A vonatetón hasaltam keresztben,
hoztam krumplit; a zsákban köles volt már
- 15 neked, én konok, csirkét is szereztem
s te már seholy voltál.
- Tőlem elvetted, kukacoknak adtad
édes emlőd s magad.
Vigasztaltad fiad és pirongattad
20 s lám, csalárd, hazug volt kedves szavad.
Levesem hűtötted, fűjtad, kavartad,
mondtad: Egyél, nekem nősz nagyra,
szentem!
- Most zsiros nyirkot kóstol üres ajkad —
félrevezettél engem.
- 25 Ettetlek volna meg!... Te vacsorádat
hőztad el — kértem én?
Mért görbítetted mosásnak a hátad?
Hogy egyengessd egy láda fenekén?
Lásd, örülnék, ha megvernél még egyszer!
- 30 Boldoggá tenne most, mert visszavágnék:
haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel
s mindent elrontsz, te árnyék!
- Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik
nő,
ki csal és hiteget!
- 35 Suttymban elhagytad szerelmeidből
jajongva szült, eleven hitedet.
Cigány vagy! Amit adtál hízlelgeve,
mind visszaloptad az utolsó órán!
- 40 A gyerekek kél káromkodni kedve —
nem hallod, mama? Szólj rám!
- Világosodik lassacska az elmém,
a legenda oda.
A gyermek, aki csügg anyja szerelmén,
észreveszi, hogy milyen ostoba.
- 45 Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál
csalni.
- Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.

Ha Freud szorongás-tana és Jung archetipus-elmélete a neurózisokról igaz, meggyőző és teljes magyarázatot adna, akkor a neurotikus költők konfliktus-élménye és képnyleve az elmélethez bőséges bizonyító anyagot szolgáltatna. A szavak, a képek viszonyító és képzet-társító ereje náluk mintha elemibb erővel törné át a tanultság és a szabályszerűség gátjait. A primitív kultúrák első félelmeire és borzongásaira kell emlékeznünk, amikor szorult és feszengő élethelyzetben beszélni, kifejezni, „szóvá” tenni annyit jelentett, mint felszabadulni: „Dixi, et salvavi animam meam!”

József Attila nyilatkozata is egy ilyen aspektusból világítja meg a költészetét. S ha az élete végéről, utolsó éveinek háthoronzogató versei felől közelítjük az életművet, akkor az életbetegség egy szorongással, az élettől való elidegenedés sokarcú hiányéretté, a kiszabadulás keresésében a költői szó az egyetlen és utolsó fogódzóvá válhatik. A vers ezen a ponton már — a sokféle elmagányosodásban, a közösségi szerepekből való kihullásban — az érzésvilág hűsége ábrájaként elemi erejű válasznak, jajszónak, vészkiáltásnak hat. Sőt, vissza is hat. A játékos, a társas és kozmikus kapcsolatok apró és nagy dolgain végigjáró Attilától hová jutottunk? Az összes kontaktusaiból kihulló, a minden emberi magányt megpróbáló Attiláig. Sokáig a versírás volt az a terület, ahol a belső zűrzavar széthúzó erőit formába kényszeríthette, kaoszt kozmosszá formálhatta. De végül is eljut arra a pontra, ahol a költészet már szorongás-költészet, sőt ezen túl már a szó sem ad megkönnyebbülést, fölmentést, föl szabadulást. Ki kéne szabadulni a gyermek, a férfi, a család, a nemzet, a társadalom, az ember, a kozmosz sokrétű magányából! De ekkora igényével a gyengédségnek és akkora rémével az idegenségnek hogy lehetne? Akkora konfliktussal hogy lehetne, amely a gyermek ösztönösségét és a felnőtt értelmét szétszakítja!? Az ösztönt, amely színes mesébe öltözteti a valóságot, s az értelmet, amely pörére vetkőzteti a világot, valahol össze kellene békíteni. De hol a fogódzó, hol a kötődés lehetősége?

¹ József Attila Német Andornak mondott szavai 1936-ban. Idézi BÓKA LÁSZLÓ: Arcképvázlatok és tanulmányok c. művében, 231.

Ha meggondoljuk, hogy a lét — lélektani értelemben — legfőképp egy kívül-belül való kötődést jelent, mégpedig egy erősen érzelmi jellegű hovatartozást, amely célt ad az életnek, és egészsé integrálja, akkor értjük meg az érzelmi töltését, indulati erejét József Attila próbálkozásainak barátokkal, nőkkal, irodalmi csoportokkal, a párttal, s végül és mindig élete legközelebbi és legközvetlenebb lényével, a *mamával*. Gyökeresen érzi infantilis oda-tartozását ahhoz a lényhez, akiből született, akinek a lényén nőtt nagyga, de ugyanakkor érzi azt is, hogy a róla való leszakadást, a köldökzsinór fiziológiai elszakadását a tudatos lelki, szellemi ragaszkodás sem kompenzálhatja. És a tragikum ott kezdődik, amikor a kötődés itt sem sikerül, és a költő a „semmi ágára” jut el, s mindennek a hiányával, a „világhiánnyal” néz kasszemet.

József Attila a *Kései siratót* 1935 legvégén vagy 1936 elején írta. A vers a *Szép Szó* 1936. decemberi számában jelent meg mai formájában, majd a *Nagyon fáj* kötetben.²

A *Kései sirató* formailag egy leegyszerűsödési folyamat végének hat, tartalmilag pedig az egyéniség felbomlásának tragikus nyitányát jelzi. Tudnunk kell azonban, hogy József Attila magányai nemcsak sokszoros kontaktus-hiányt, elszigetelődést jelentettek, hanem a belőlük való kitérés kísérleteket is. Kereste az érzelmi kapcsolódást jelentő barátságokat, közösségeket. 1929-ben csatlakozik az illegális KMP-hez. Köztudomású a pártéletben való aktív részvétele. Költészetének lendületet ad a földalatti pártmunka. A munkáspártok lapjai is érthető figyelemmel kísérik verseit. Így 1931-ben a *Döntsd a tőkét* c. kötetére a baloldal erősen felfigyelt. Az is természetes viszont, hogy a népi *Előőr*s, a polgári *Nyugat* meg a feudálkapitalista *Magyar Szemle* fanyalogva nézi a proletárköltőt. 1932-ben a *Külvárosi éj* c. köteté szinte általános értetlenségbe ütközik, közönybe fullad. Egyre kevesebb megértéssel találkozik. A hitlerizmus uralomra jutásával felmozdultak a hazai reakciói erői, erősen disszimilálták a demokratikus erőket. Jóllehet ezektől József Attila elvszerűen elkülönítette magát, viszont fokozatosan eltávolodott a KMP-től is, amelynek túlzó elemei értetlenséggel fogadták emberi teljességre néző, művészi nivójú szocializmusát. Ők Attilából sektarianus pártköltőt akartak faragni; szemére vetették Freudot és a náciizmus antimarxista értelmezését, s végzetesen nem ismerték fel intranzigens antifaszizmusát és vérbeli proletárköltőt voltát. Nem értékelték magányát, és nem vették észre, milyen emberfeletti erővel próbál kitörni belőle. Nem érezték meg,³ amit Németh Andor jól látott: „Attila kollektív lélek volt, s mindennél nagyobb bajnak tekintette az elhagyatottságot.” Ezért József Attila számára a párttal való szakítás is érzékeny csapást jelentett, mert hiszen ott még érzett valahovatartozást. 1934-re — amikor megjelenik az elég jó visszhangot keltett *Medvetánc*, — már teljesen egyedül maradt egzisztencia, tér, megértés nélkül. Egyre szorul a kör, a magány rémei egyre bátrabban ugatnak fel a mélyből. Ám egyre kevesebben látnak bele magára maradásának vacogó jéjeibe. Az 1935. év az egyéni neurotikus szorítások, a monománia kialakulásának éve. Mind jobban belebonyolódik saját hurkaiba.

Igy hát külső-belső körülményeiből nagyon érthető, hogy 1935-ben a *mama* alakja elemi erővel tör elő az emlékek közül; hangulatingadozásai egy aszociabilis időszakot jeleznek, amelyben beszorul a családi magányosság szűk terére. Az infantilis emlékek természetesen idézik a *mama* könnyen előálló alakját, azzal az érzelmi kétértékűséggel, mennél óriásabbra növeszti őt az idő, a felnőtt fiúban annál nagyobbra hasad az elkésettég, az árvaság tudata. A konfliktust az előző évi *Mama* c. vers már világosan mutatja: egy nyomásos gyermekkori anyaemlék és a társ híján kintlódó felnőtt világos felismerése: késő!

A *Kései sirató* azonban csak áttételesen tükrözi a külső valóságot; benne inkább a belső szorongás tüneteit olvashatjuk. Mivel pedig egy lírai vers nemcsak társadalmi, esztétikai, hanem lélektani összegezés is, a sirató műfaji, tartalmi tökéletességén túl nem árt, ha egy pillantást vetünk a költő neurotikus fogékonyására és a vers anyaképének az életműben elfoglalt centrális jellegére.

Kezdjük az anyaképpel! Lényeges meggondolnivaló itt, hogy József Attila csonka családból származott. Mitől csonkult meg ez a család? Az apa titokzatos eltűnésétől és a hátramaradt proletrárcsalád embertelen nyomorától. József Áron, az apa 1908. július 1-én elhagyta családját. Az egyetlen fiú apa nélkül nő fel. Megható, ahogyan sérült apaképét foltozni próbálja idősebb atyai barátaival. Így Juhász Gyulával, aki szintén apátlan anyás költő volt, mint József Attila; majd Espersit Jánossal vagy tanárával, Galamb Ödönnel, akinek „atyám helyett ölelő szeretettel” dedikálta első kötetét. Pszichoanaitikus korában ez a sérült zóna újra felszakadt. Az 1935-ben írt *A bűn* c. verset a kritikai kiadás úgy értékeli, mint az apagyilkosságra való hajlam (Oidiposz-komplexbeli) tudatosítását. A felelősség, a szabad akarat nagy költője a bűnt keresi („elhagytam érte egy anyát!”), és az apagyilkosságban találja meg. Mintha a mélyből Wilde katonája szólna (*A readingi jegyház balladája*): „Megölnék

² A g épíratot, a kéziratokat, a szövegváltozatokat a kritikai kiadás ismerteti: JAÖM II. köt. 418. — 1955.

³ IMRE KATALIN: A Szép Szó és József Attila. ItK 1962. 1.

mindent, amit szeretünk." Ezen a területen mozog a Freud 80. születésnapjára írt vers is,⁴ amikor az anyaörlől asszociál az „Ölnek, hanem ölelnék”-re. S ugyancsak ideszól az elfojtásnak (öld!) és a szublimálásnak (Csókold meg!) szép költői kifejezése: „Akit szivedbe rejtessz, Öld vagy csókold meg azt!” Hiába! A magányosság mindenütt ott ólálkodik, és társak után kiált.

József Attila hároméves, amikor apa nélkül maradt a család. Érés szempontjából az első kerek lezárt gyermekkorozak, amikor nagy családelemények zárulnak és kezdődnek. A kislíú három évével apátlan, 14 évével pedig — mikor elveszíti édesanyját — a kamaszok zürzavaraiban anyátlan árva lett. És mi történik a két veszteség között? Természetes, hogy apa híján a családban a „mama” lett a legerősebb lény: kenyérkereső, támasz, apapótlék. A magára maradt asszony három gyermekével együtt bukdácsolta a létbizonytalanság mindennapos kálváriáját. Sorsukra a századeleji Pest külvárosi proletársorsának nyomora ütötte rá a bélyegét. Az éhezés fizikai kínjai, a folytonos költözködés, az „uraságoktól” levett ruhák, a létminimum alatti élet ezernyi lelki sérülése: ebben vált a *mama* hőssé és — halálos beteggé. Az országot I. világháború-végi lerongyolódásával párhuzamosan romlott a József család helyzete és a *mama* egészségi állapota: „Törékeny természetét a töké megtörte, / mindig keskenyebb lett.” 1919 májusában már ágyhoz szegzett beteg; a két kisebb gyermek tartja fenn a családot. Forrongó idők! Júliusban a ludovikás fölkeléssel kítört az ellenforradalmi puccs. De 1919 „összecsúszalódott Budapest”-jének nehéz, tüzelőhiányos, éhínséges, inflációs, feketepiacos öszét a család számára elhomályosítja a *mama* betegsége, haldoklása és halála. A 44 éves asszonyt a gond, az inség és a betegség töpörödött öregasszonyra tették, akit a Telepi utcai szüségkórházban ápoltak: itt is halt meg az 1919. december 27-ről 28-ra virradó éjszakán méhrákban. A 14 éves kamasz líú nincs jelen anyja halálán és temetésén, hanem faluzó úton éppen Szabadszálláson jár a rokonoknál, és ottreked. Anyját anélkül temették el, hogy látta volna. „Holtában sem láttam anyám”: babonásan nő a gátlás. Szinte nem érvenyes annak a halála, akit nem mi temettünk el: szól az ösztönök mélyén a primitív lélektan.

Eddig a lírai tárgy az anya rendjén! De a probléma a költői attitűd. Amint József Attilában földrengetően új a proletárérzés lírája, ugyanúgy a magyar irodalom hagyományos anyaképevel szemben egy forradalmian új anyaképet hozott, a forradalmi munkásosztály proletárasszonyát, aki megáll a saját lábán, és gyermekeiért agyondolgozza magát. Nem öntudatos proletár, mint Gorkij Pelagejája, hanem családja robotosa, a megélhetés rabszolgája. Új ez a kép társadalmilag, de érzelmi attitűd dolgában folytatása annak az anyaképeknek, amelyet a népköltészet Kőmíves Kelemennéje kezdett meg.⁵

A hagyományos, lineáris anyatisztelet írja ezt a képet a népmese jótétanyókéjából Jókai érzelmes, problémátlan, egyvonalú anyarajzán át egészen Móricz *Hét krajcárjának* keményen dolgozó, a szegénysége önérzete alatt bevérző anyjáig. S jöllehet a népköltészet ismer rossz anyákat, Gyulainékat, boszorkányokat, a magyar műköltészet lírája folytatja a harmónikus anyaképet, amely a gyermeki kegyelet szálaiból szövídik. Akár Janus Pannónius threnosára (*Ad mortem matris Barbarae*) gondolunk, amelyben Vitéz Borbála római matrónaként jelenik meg a püspök-líú önmagát kiemelő meleg pátozzán, akár Vörösmarty biedermeier bájú, jószívű szegényasszonyára emlékezünk, vagy Petőfi kegyeletes anyarajzaira, hogy Arany Toldinéjáról ne is szöljünk. Mindez Gyulai Pálnál és Eötvösnél érzelgő anyaromantikába fut bele (*Éji látogatás, A megfogott gyermek*), míg Reviczky és Ady saját tragikus sorsukat melengetik az anyai szeretet tüzzén.

József Attila anyásságának lírája azonban minden elődjéénél totálisabb és dialektikusabb. Kétségtelennek látszik, hogy nála nincs anyásabb magyar költő. Nincs egy sem, akinek sorsába annyi idegzállal fonódnék bele anyja lényé, mint az övébe, aki árva gyerek és családostul a társadalom mostohája volt, majd családtalan, magányos férfi. A sorsa mélyén ott él ez az anyaösztön, hol mint tudatos odafordulás, hol a képanyagban, mint tudattalan elszólás. Anyaverseiben nagyrészt a líú kegyelet hangja szól a sokrétű árvaság hatványán. De a régi, sokszor érzelmileg kissé elrajzolt, szentimentális kapcsolattal szemben, ahol az alapállás az egyértelmű, lineáris tisztelet volt, József Attila magatartásában már feltűnik a szembefordulás is, az „anyám kivet” hangja, sőt vannak pillanatok, amikor az *amo odi*-ba csap át. Biztosan egy rossz idegállapot elkeseredett pillanatát rögzíti az a szörnyű nyilatkozat, amelyet József Jolán említ: egy este br. Hatvány estélyéről hazatérve otthon Szántó Judithoz így szolt: „Tudod, mit szeretnék tenni? Kimenni a temetőbe, kiásnám az anyám sírját, és szétverném a koponyáját! Miért hozott engem erre a világra!?” A lélektan, a néprajz szent kétértelműségnek nevezi azt a szituációt, amelyben az *áld* és *átkoz* (*áld-koz*!) kiáltó ellentéte egymásba ér.

⁴ NÉMETH ANDOR: József Attila 81.

⁵ Én nem tudtam I. 140. — SZABOLCSI MIKLÓS: Fialat életek indulója.

Most érkezünk meg a *Kései sirató* anyaképehez, amely első pillanatra meghökkentette, sőt megbotránkozította a hagyományos szemléletet. A fiú fikciójában az anya szándékosan akarta a halált, és a halál szeretőjeként megcsalta fiát. A *lenge, könnyű lány* helyén a kéziratokban többféle változatot találunk. A *k* jelű kézirat *Mint utolsó ringyó-t* javít *Mint senki lányá-ra*, míg a gépirat hasonlatában *kitaszított lány* szerepel. A költői ötlet nem új, megtaláljuk többek között már Shakespeare-nél, a *Romeo és Júlia* V. felvonásában. Romeo méregpohár-monológjában Júliához így szól: „Talán szerelmes lett beléd a vak halál?

Itt rejteget a vézna szörnyeteg
A föld alatt, hogy szeretője légy?

József Attila nem véletlenül és nemhiába jutott el Freudhoz. Intellektuális kíváncsiság kergette, hogy az ösztönök spontán, alogikus világába az értelem fényével és fegyelmével rendet vigyen. Ennek a viaskodásnak a nyoma a *Kései siratón* is felismerhető. Ebben a versben nem utolsósorban éppen azon érezzük a remeket, hogy — míg az én reményei fogytán bezorul az elmagányosodás zsákutcájába — a forma fegyelme, kemény konzervatív szabatosága ráfeszül a lefojtott indulatokra. Úgy érezzük, hogy a régi anyaképnek a halálban ringyóvá vált új lényvel való szembesítésében mintha egészen jelentéktelenné válnának a költői fogások, a *hogyan*: emlékképek ötlenek fel, s a ringyókép keltette meghökkentésben részt vesz egy fájdalmasan vérfagyasztó, bizarr, kegyetlen és kegyetlen hang: a kontrasztálás törvényei szerint tudjuk, honnan, jön és hova céloz ez a hang: a megbántott szeretet átszap, átbillen az ellentétébe (ressentiment!), majd meg visszafordul, mintha túljutottunk volna jón-rosszon, azon a határon járunk, ahol az ösztön sem az értelem, sem a prudéria fékrendszerének nem enged (ó, kispolgári botránkozás!), ahol az életösztön és az elmúlás, a szexualitás és a halál érthetetlen, furcsa párharca és egysége elnémitja a mérlegelő illendőséget. Ki ne érezte, hogy a cédakép itt nem a tiszteletlenség jele, hanem éppen a fiúi kétségbeesés, árvaság fokolója!? És arra nem gondolunk, hogy ez a blaszím kép, ha másra nem, arra jó, hogy a fiú vele देकेzzék fojtogató sírása ellen!?

József Attila itt is megvillantott „a való anyag gyermekei”-nek a kultúrájából valamit. Tudjuk, hogy a szocializmus forradalmi akarata kemény, férfias civilizációt teremt, olyan szókimondó férfitípust formál, amely álság és kendőzés nélkül kimondja, ami a szívén, sőt néha többet is mond a kelleténél, és hangosabban szól, hogy férfiasan durva, trágár kakofémiába rejtsé, szégyenlősen titkolja, vagy túlkibálja finomabb érzéseit, sőt — ösztöneink sokarcú játékaiként — vele mintegy visszahatásként felfokozza az érzést, sokszor még azon az áron is, hogy minél jobban meghökkentse, elképessze és érzéseitől messzebbre riassza a polgárt.

De gyakran érvényesül az a lélektani törvény is, hogy mennél szerényebb valaki, annál trágárabbnak mutatja magát a rejtés és megtárukozás kétütemű ritmusában. József Attila értette, szerette a nagy ellentétek egymás mellé való leütésének a technikáját, a hangok disszonanciájának a művészetét, a költői kontrapunkt tudományát, sőt sokszor túllépett a racionálison, próbálgatta a mitológiák egészben való látásmódját, amelyben az ellentétek töredékesen, részletekben látó értelmünk mondvacsinált kategóriáinak látszanak.

A halál poétikailag egy kicsit álomnak, egy kicsit víziószzerű állapotnak is felfogható, ahol szó-, mondat-, élménysablonjainkat nem ellenőrzi, nem éri már az értelem kritikája. Érthető, ha a szeretet érzése ösztönös állapotban kiélhetetlenség, ill. kielégíthetetlenség esetén nemegyszer ellentétébe: haragba, gyűlöletbe csap át, mivel az ésszerűség helyén az ösztön azt diktálja, hogy az anya nemcsak életünknek, hanem a vele járó szenvedéseknek is oka. Kivált ha az élet már nem más, mint 36°-os láz, tőmény tűz, betegség:

Sebed a világ — ég hevül,
s te lelkedet érzed, a lázat.

Ide is átszól a népköltészet balladás igazságtévesése: „Vasvesszővel verd meg, pajtás, a temetőt!”

A József Attila-i neurozisanak a költői alkotásban való szerepét többféleképpen elemezték. A neurotikus állapotot úgy is értelmezték, mint az érzékenységek, a fogékonyságnak abnormisan felfokozott mértékét. Ha azonban az egyéniség, ill. a személyiség magjáig hatolunk, akkor a külső és belső egyensúly kérdésénél állunk meg. Személy és közösség korrelatív fogalmak, s ahány közösség lehetséges, annyiféle magány felelhet rá. Hányszor támad benne egy családi vákuum, s felel rá a gyermeki magány; a szerelemben a férfi magánya zokog; a nemzeti, társadalmi, kozmikus magányban hányszor jelentkezik a *Nagyon fáj* elidegenedés; s mivel az élet kapcsolódás, kapcsolatteremtés kérdése, innen adódik az izoláció, az „egész” darabokra törésének az érzése. Mert a legárványabbnak érezte magát, a legszélesebb humanizmust hozta:

Ugy leszakadtam minden más világról,
ahogyan lehull a gyümölcs az ágról.

A József Attila-i jóságnak, megértésnek, szolidaritásnak gyermeki tisztaságú, új színezetű melegsége ettől a leszakadástól válik forróvá. Az út innen a legősibb kapcsolathoz, a legősibb leszakadás-élményhez vezet: anyjához. Ettől nem lehet felnőtt. „Az meglett ember, akinek szívében nincs se anyja, se apja.” A gyermeki világ érzelmi betörése történik meg itt az árva felnőttségbe. Mint a biztonságérzethez nyúl az anya után, aki már gyermekkorában őrizte az éjjeli szorongásoktól és félelmektől.

Nem hangsúlyozhatjuk eléggé a gyermekkor fontosságát József Attila férfi személyiségének és költői egyéniségének kialakulásában. Ha Móricz Zsigmond *Az életem regényében* első tíz évét úgy írja meg, mint a kezdő életkorszakot, amely csirában egész későbbi életét tartalmazza, és ugyanezt a lélektani súlypontozást érezni a Nyilas Misi-problémában is, akkor ugyanilyen érvénnyel vagy talán még nagyobbval érezzük a *Kései siratóban* a gyermekkori élmények uralmát.

A *Kései sirató* gyászának azonban mégsem az adja meg a mélységét, hogy anyját vesztette el a költő, hanem az, hogy önmagát vesztette el, megbomolván az egyensúly, meggyengülve a valóságérzék. Minden gyász erejét az hatványozza meg, hogy igazában nem a halottat, hanem a halottban önmagunkat gyászoljuk. (Lásd Arany János *Bolond Istók* II. é.) József Attila is édesanyjában 1935-ös önmagát gyászolja. Ez a szubjektív érdek ad mélységet a siratónak. Hisz ápolónő kellene az élet nevű betegségben. S a szeretet inverziója — a szeretet kedvéért (Ide is áll a József Attila-i szó: „Érted haragszom, nem ellened!”), a korholó szó hull az anya emlékére, mintha „csalás”-ával oka lenne egy nagy csalódásnak, az örökké tartó anyai szeretet illúziójának.

József Attila esetében is, mint az anya-fiú kapcsolatban mindig, a fiú a fontosabb személy: az anya madonnaszerűen mögötte áll a fiúnak. Az anyák a fiaik nevén belemosódnak a generációk folyamába, és energiájukat névtelenül adják át a fiaiknak. Az anya az a gyökeres élmény, akin érzelmileg rajta él, akin élményeit reagálja, szeretetét kiéli a fiú. Mintha az anya emlékké fakultan, tipussá váltan, személyesen, de nem egyénítve arra való volna, hogy a fiú hiányérzeteivel, elidegenedési tüneteivel vele szublimáljon. „Próbállak összeállítani téged” — minden életszakaszra érvényes. Vagyis a párválasztás és a női barátságok kísérleteiben ugyancsak nem elhanyagolható mennyiség ez. A fiú az érzelmi kapcsolódás egy bizonyos területén anyaképével érkezik, tájékozódik, és ennek a vonalnak az érzelmi története akár egy spirális is lehetne, amelynek csúcán az örület magánya fenyeget, vagyis a szárszói vonat.

Igazat kell adnunk annak a véleménynek, amely nem túlozza el József Attila freudizmusát, és hangsúlyozza a pszichoanalízis negatív vonásait, sőt romboló hatását. Wordsworth szavai: „The child is the father of the man” igazak az élmények bizonyos rendjében. De a férfit mégis későbbi tudatos énje határozza meg. Illetőleg megállhatunk kisebbségi, egyenlőségi és nagybolsági érzéseink egyensúlyánál. Hiszen társas kapcsolatainkban voltaképpen három lényünk játssza össze lelki mechanizmusunkat: a kisebb lény, a gyermek, aki voltunk; a partnert kereső társ; és a nagyobb, a szülő, a patrónust játszó énünk. Társas életünk érzelmi fele igazándiból e hármas nagyságrend érzései energiáinak kiszolgáltatásából és igényéből áll, hiszen ezzel közeledünk azokhoz, akikkel életszerepeinket játszuk. A *Kései sirató* monologue interieur-jének éppen a viszonyulásnak ez a hármas értékűsége adja meg a belső drámai erejét.

József Attila ismeri a képeknek nemcsak hangulat- és drámai légköralkító erejét, hanem jó szerkezetteremtő hatását is. A háló az előbb még konkrétan a nagybátyja hálója, amelyben halak ficánkolnak; de egy lépéssel tovább már a mi idegrendszerünk hálója, melyben a sorsunk vergődik, hogy végül kozmikus, a csillagvilág szemeiből adjon világbörtönt a nagyvilág bolygóinak. A *Mamában* induktív képszerkesztésben tágitja kozmikusá a múlt hét-köznapot; a *Kései siratóban* viszont az első szak első és utolsó sora közre fogja a céda-hasonlatot, amelyet aztán a látomás többi szakában, főként a 3–5-ben deduktive rendre kibont; s igazi képét a halottnak rögzíteni akarjuk a jelenünkben: lágy őszi tájból, hiszen az őszi táj nőies, mert termékenységével közel áll az élethez és az elmúláshoz.

A szerkezet nagy ívét jól folytatja a szabadszállási faluzás második szaka: a helyi és történeti datálástól hitelesebbé, plasztikusabbá válik a lírai érzés. A kusza helyzet és a fiúi hűség konkrét eredményességének ellentéte a tézis — a hűtlen elhagyáson való panasz anti-téziséhez.

Most a vádaskodás harmadik szaka következik egyre növekvő érzelmi intenzitással. Ha nem ismernők a költő betegségének kialakulását, elég pontos körképét Bak Róbert orvos tanulmányából, arra kellene gondolnunk: anyja elvesztése éppen az idők távlatában akkorát vágott rajta, hogy lelkileg beleserült Az egyik változatban az emlékezés egészen az ágyba

piszkító infans- emlékekig megy vissza. Három ellentétet át nyargal a vádaskodó érvelés a csalárd nagy becsapásért, a halálért.

Mintha a gyermek után a kamasz fiú jelentkezne, hogy a maga szempontjain most már ő is motiválja a veszteséget. Újra hármast ellentétet történik a tetemrehívás. „Ettekek volna meg!” — ezzel az erős emfázissal indít a versszak. Lehet a szokásos egyszerű nagytító kedveskedés, de lehet az elmúlással dacoló primitív reakció is: „Im, anyját falta föl magzatja!”⁶

Az első ellentétben anyaöbbe vágyó hangon szól a kamasz értetlensége: „Te vacsorádat hoztad — kértem én?”, de az értetlenség kamaszpóz és művészi játék együtt, ami arról vall, hogy a fiú nagyon is érti anyja életpusztító munkáját. Ezt bizonyítja az a „színes forgókat csináltam” kezdetű szak is, amely a szövegváltozatban a negyedik és ötödik szakasz közé van iktatva, s első felében a kenyérkereső fiút idézi.

A második ellentét — a mosonő-halál szerencsés találatú két sora — remek képen rimelteti össze a proletárrasszony életét és halálát. A kérdő kérdésre felelő kérdés a válasz, de a kép azt sugalmazza, hogy a kapitalizmus még a halál örökkévalóságába is átviszi a proletár munkáját. — A harmadik ellentét a verés- emlékekkel hívja vissza a mindent elrontó árnyékok.

Ha a harmadik szakasz a költő személyének nagyobb nyomatókával az érzelmi tézist versépités. A negyedik szakasz az anya lényének objektiválásával az érzelmi antitézist jelenti, hogy az ötödikben a tehetetlenség fájdalma a szintézis értelmi fortissimóját hozza. A tetőponton járunk: a cédakép három lépcsőben kibomlik: *szélhámós, elhagyta, cigány*. A vízió, a hallucináció káromkodó dörömbölésbe, a halálban hálalzó anya kétségbeesett keltegetésébe vész. A magányos fiú, az elhagyott férfi szava szól.

Itt a vízió bravúros lezárásánál újra érezni, hogy József Attila költői kultúrájának nemcsak tartalmi, de formai elemei is megosztozik a hagyományos és a szuverén, biztos kezű versépités. A részekről, a szavaktól a vers-egész felé oda és vissza áramlik az a sajátos József Attila-i fluidum, ami a legjobb európai és magyar hagyományokat sűríti szocialista művészetté.

Mintha a versformában is summázna József Attila. Az anya-elvesztés közös emberi és egyéni fájdalma a magyar és a világirodalom, valamint a folklór közismert formáiból, egészen egyéni új formát talál. Az elsiratás, az eltorolás, a siratóének a népköltészetben is, a műköltészetben is mint lírai rekviem, threnos sajátos műfajává vált.

A középkorban epeség (placntus) a neve a siratóéneknek, amely speciális középkori műfaj külön lírai jegyekkel (OMS). A reneszánszban, kivált a franciáknál s ott is elsősorban Villonnál a ballada-forma él, amely szomorú téma hangoztatására is kiválóan alkalmas. A francia ballada három szakaszból áll, meg egy négyosorú ajánlásból. Strófái nyolcsorosak, keresztrimmel és refrénnel. A *Kései sirató* ebből a formából megtartja a versszakok nyolcsoroságát és keresztrimét. A strófák kiépítésében azonban József Attila inkább az olaszos stanza felé fordul, amelyet Kölcsey, Arany János (*Bolond Istók*) és Arany László (*A déli-bábok hőse*) honosított magyarrá. A franciás változat 11-es jambussal 6 soron át tized párosít keresztrimmel, míg a hetedik-nyolcadik sorban párrimet használ. A *Kései sirató* csak a versszak harmadik-negyedik sorában él ezzel a sorpárosítással; egyébként a strófa alapja a 11-es, amely a második sorban hatossal, a hatodikban 11-essel, a nyolcadikban pedig hetessel párosul: így a négyfajta sorpár rendkívül változatos alakítja a versszakot.

A strófa alapjául szolgáló 11-est József Attila gyakran írja verseiben, és kivált szonettjeiben egyik legkedveltebb sorfajtajává dolgozta ki, amelyet szabadon vitt akár a magyar hangsúlyos 11-es felé — olykor a népdal szigorú ütemeléséig —, máskor a sor anapestikus iramodásával a jambus lehetőségeit tágitotta, vagy a már Kölcseynél és különösen Arany Jánosnál szívesen zengettet chorijambusban keverte el a magyar hangsúly és az időmérték éleit (*A Kései siratóban* több mint 20 chorijambust találhatunk!) — A versszakok hatos-hetes soraiban mintha leejténé a 11-esek iramát, s e sorok érzelmi kiélézésével, refrénszerűségével a lényegyet sugallhatja, ismételheti. Az utolsó sorokból bizonyos summázó, szentenciázó jelleget hallhatunk ki.

A verstechnika azonban nem árulkodik ki a vers építményéből, hanem engedelmesen, szerényen szolgálja az egészet, aminthogy a szavak is mintegy időzítve vannak, és minden nyelvi eszköz fényereje a szerkezet irányában szabadul föl: innen érthetjük meg ennek a versnek hallatlan precíz szövegalkodását és egyöntetű szerkesztését.

Viszont az érzelmi hőfok és a szerkesztés remek ökonomiájának találkozásán lehetetlen újra nem utalni a cédakép megrendítő erejére és újszerű evokáló szerepére. Kontárköltőknél egy ilyen mérész képvalászték könnyen izlésedefektusba bicsaklik, vagy onnan jó. Itt azonban csak az őszinte, mély érzés bírhatta el, ellensúlyozhatta. Csak a hiteles elkeseredés tarthatja érvényben. A hétköznapi hangtól milyen hatalmas lesz ennek a rejtett, újszerű proletárpá-

* JAÖM 11. köt. 29.

tosznak a szárnyalása! A gyermeki bibelődés, a férfi keserősége fölött ott lebeg a gyász. A nagy „utoljára”, az elkésettség tudata viszi a mélybe a verset; ahova régen a kispolgári világban a kegyelet, a pátosz, az ünnepélyesség járt be: a halál világába, most besétálnak a proletár hétköznapi szavai. Az utcán élés szolidaritása, az egymás tájába-sorsába való beelátás, a külvárosok népéhez való tartozás tudata szól a hétköznapi szó- és képzetkincséből. De a halál könyörtelen demokráciájának és az „utca fiának” szóbeszédés ellentétéből, az egyéni és humánus ellentétéből egy nagy egybefogás, egy új forma születik a halál színe előtt. A proli-irónia beleszól a kegyeletes ünnepélyességbe (koporsó = láda). A nagy érzések némaságát ez az irónia oldja fel. Ismerős nekünk József Attila bizonyos hetyke irónikus hangja, amely fájdalmas szent dolgok, kapcsolatok súlyát enyhítené, ha nem tenné vele még súlyosabbá:

Megszült Pöcze Borcsa,
kit megettek a fenék,
gyomrát, hasát sorba,
százláb surolókefék.

Kell még dokumentum ehhez az iróniához, amely folyton akasztófahumorba csap át? „Bajom se lesz több, / lelkemmé lett mindahány.” Igen, vannak az életünknek nagy bajai, amelyek számunkra olykor csak az irónia távolításában viselhetők el.

Mondtuk, hogy a *Kései sirató*ban a halál jelzése elkerüli a régi ünnepélyességet: „Kucakoknak adtak édes emlőd, zsíros nyirkot kóstol üres ajkad!”; vagy a szocialista realizmushoz híven stilszerűen így: (háttal) „egyenged egy láda fenékén.” A szétzilált helyezethez – lét-nemlét határán – jól illenek a pátosztalan, sőt pátoszt romboló, új lírai hangot jelentő szavak: a *krumpli*, a *köles*, a *csirke*, a *zsák*, a *hasaltam*. És nemcsak e szavak sugárzásától teljesedik a proletáranya képzele, hanem azoktól a gyermekkori ideálhelyzetektől is, amelyeket az egyszerű eszközök (ellentét, felkiáltás, kérdés, fokozás, mellérendelés) vagy még inkább az esz-köztelenség dísztelen szegényes nyelvén mond el.

Végül a vers József Attilá-s víziós voltáról kell szólnunk. Ha a *Kései sirató* első öt verszakán végighúzódo áldialógust vízióknak fogjuk fel, akkor ez a látomás mint egy álomszöveget ad, amelyből az utolsó versszakban ébredünk fel a valóságra. A látomásban a fiú kimondhatatlan szeretetét szolgálja a műperlekedés egyre növekvő indulatmenete; benne a gyengédségtől fokozódik a szidalom hangereje, sőt kölcsönösen erősítik egymást: „csalárd, hazug volt kedves szavad!” A verésemlék is a visszahozhatatlanban gyermeki kedveskedéssé szelidül: „Lásd, örülnék, ha megverné még egyszer!” „A haszontalan-szélhámos-cigány” érzelmi crescendo a veszteség nagyságán érzett fájdalmat, a keltegetés reménytelenségének a dühét is érezteti; nötteti a gyengédséget, és bátorítja a támaszkeresőt a gyengék negatív előjelű bátorságával: gyenge vagyok, hát drasztikus leszek! Bátorítja a gyermeket a káromkodásra, hiszen a mama alszik, és nem hallja a szidalmat. Az életbe való visszakeltést, visszahívást sugallja a tehetetlenség kérdése.

Itt szűnik, itt pattan el a látomás, a legenda. A hatodik versszak visszatér a józan reális ébrenlétbe, az illúziótlan halandóságba, a valóságba, ami ellen az ember csalással, csalódással próbál védekezni, lázongással vagy megbékéléssel, de mind a kettőn csak a halál békéje segít. Amint az utolsó versszakkal kilépünk a legendából, a cédakép költői dedukciója voltaképpen egy eszmei indukció részévé vált. Az indulatoktól a szót átveszi újra a József Attila-i kristálytisza logika: ennek sugárzásában zárul a vers. A kijózanodás utolsó verssora úgy zárja le az áldialógust, mint a tanulság a mesét. S ha a víziót úgy tekintjük, mint idézetet, akkor az utolsó versszak az idéző mondat. Most, amikor a józan ész kivitt bennünket a valóságba, újra tetten érhetjük azt a nagy igazságot, hogy József Attila a valóságtól lesz nagy szocialista költővé: önnönmaga, az anyag, a társadalom, számára elbírhatatlan, fölmérhetetlen valóságától, amely meg akkor is tartogat reményt számára, és visszacsalogatja, amikor önmaga mélyeitől, kimeráitól megrettenve az értelem szigorú korlátain túl találkozott a rosszindulatú semmivel, a csupasz negációval, ahol már semminek, még az életnek sincs értelme.

Hallottuk a mottóban, hogy József Attila számára a költészet az egyik kompenzációs kísérlet. A szó, a kifejezés, a kibeszélés megszabadító, feloldó erejét József Attila egzisztenciális fokon érezte. Ez a szóban hitelessé vált érzés- vagy életdarab a költő számára az elemi erejű valóság: az érzés és a kifejezés ekvivalenciája.

Vass Péter